

Dziadkowie w rodzinie

Paweł i Mirosława Kwas

Charakterystyczne dla współczesnej rzeczywistości szybkie tempo życia, zmiany społeczno-kulturowe dotyczące różnych dziedzin, uwidaczniają się również w podstawowej komórce społecznej jaką jest rodzina¹. Ta zmieniająca się rzeczywistość jest przedmiotem badań różnych dyscyplin. Jest wśród nich również teologia pastoralna, gdyż aktualna sytuacja człowieka i świata, okoliczności, w których Kościół *hic et nunc* - tu i teraz się urzeczywistnia, stanowią przedmiot formalny tej dyscypliny².

Jak zauważa Jan Paweł II teologia pastoralna z wiary czerpie zasady i kryteria osadzone w konkretnej historii, a jedną z ważniejszych zasad jest ewangeliczne rozeznanie sytuacji społeczno-kulturowej i kościelnej, w której prowadzona jest działalność duszpasterska (por. PDV, 57). Takie ujęcie teologii pastoralnej znajduje odzwierciedlenie w metodzie, z jakiej korzysta ta dyscyplina³.

Dokonujące się w rodzinie zmiany dotyczą przede wszystkim modelu rodziny, a co za tym idzie roli poszczególnych jej członków. W niniejszym opracowaniu podjęty zostanie problem dziadków w rodzinie.

Stosownie do metody teologii pastoralnej w punkcie pierwszym przedstawione zostaną obecne w nauczaniu Kościoła zasady dotyczące miejsca dziadków w rodzinie. W punkcie drugim ukazana zostanie sytuacja społeczno-kulturowa związana z omawianą kwestią. Punkt trzeci zawierał będzie wynikające z przeprowadzonych analiz postulaty dotyczące działalności duszpasterskiej.

1. Dziadkowie w rodzinie – zasady obecne w nauczaniu Kościoła

Każdy chrześcijanin powołany jest do apostołstwa (por. KKK, 863). W nowej sytuacji Kościoła i świata „nikomu nie godzi się trwać w bezczynności” (ChL, 3).

---

¹Por. W.B. Wilcox. *Dlaczego małżeństwo ma znaczenie – Małżeństwo, samotne rodzicielstwo i konkubinaty a dobro dziecka na Zachodzie*. W: *Rodzina wiosną dla Europy i świata*, Łomianki 2008, s. 327.

² Por. B. Mierzwiński. *Współczesna koncepcja teologii małżeństwa i rodziny*. „Teologia Praktyczna” 2001. T. 2, s. 93.

³ Na ten temat zob. R. Kamiński. *Wprowadzenie do teologii pastoralnej*. W: *Teologia pastoralna*. Red. R. Kamiński. T. 1, Lublin 2000 s. 24.

Zasada ta dotyczy również osób starszych, przed którymi, jak stwierdza Jan Paweł II, otwierają się nowe możliwości kontynuowania pracy apostołskiej (por. ChL, 48).

Odnosząc się do zaangażowania osób starszych w rodzinie papież podkreśla, że są oni zobowiązani do szanowania autonomii nowej rodziny, ale nadal w sposób czynny i odpowiedzialny uczestniczą w jej życiu. Mają oni „cenne posłannictwo świadka przeszłości i inspiratora mądrości dla młodych i dla przyszłości” (FC, 27).

Postrzeganie ludzi starszych jako bezużytecznego ciężaru, spychanie ich na margines jest - zdaniem Jana Pawła II - czymś niedopuszczalnym. Ich obecność w rodzinie, a przynajmniej utrzymywanie ścisłego kontaktu „ma fundamentalne znaczenie w kształtowaniu klimatu wzajemnej wymiany i wzbogacającego dialogu między różnymi pokoleniami” (EV, 94). Natomiast „zepchnięcie starszych na margines życia ... jest dla nich źródłem wielkiego cierpienia, a równocześnie duchowego zubożenia dla wielu rodzin” (FC, 27)

Obecność dziadków jest ważna dla chrześcijańskich rodziców w ich pracy wychowawczej. Przez okazywanie osobom chorym i starszym, a takimi najczęściej są dziadkowie, serdeczności, opiekuńczości i współczucia rodzice mogą uczyć swoje dzieci, jaki jest prawdziwy sens śmierci i cierpienia (por. EV, 92).

Na znaczenie jakie zwłaszcza dla młodego pokolenia mają dziadkowie zwrócił uwagę również Benedykt XVI podczas V Światowego Spotkania Rodzin. Papież stwierdził, że dziadkowie są cennym skarbem każdej rodziny i nie można odbierać go nowym pokoleniom⁴.

Myśli te papież ten przypomniał również w przesłanej na VI Światowe Spotkanie Rodzin w Meksyku *Modlitwie za dziadków*⁵.

Problem relacji między rodzicami i ich dorosłymi dziećmi podjęty jest także w dokumencie Konferencji Episkopatu Polski *Służyć prawdzie o małżeństwie i rodzinie*⁶. Biskupi stwierdzają w nim, że starsi i młodzi są sobie nawzajem potrzebni (por. tamże,

---

⁴ Słowa te Benedykt XVI wypowiedział podczas przemówienia wygłoszonego na spotkaniu świadectw w Miasteczku Sztuki i Nauki w Walencji. Por. Benedykt XVI. *Rodzina niezastąpionym dobrem dla narodów*. „L'Osservatore Romano”. Wyd. polskie, 9-10/2006, s. 16.

⁵ Por. Benedykt XVI. *Modlitwa za dziadków*. „L'Osservatore Romano”. Wyd. polskie 3/2009, s. 24

⁶ Kwestia ta podjęta jest od numeru 114 do 120. Por. Konferencja Episkopatu Polski. *Służyć prawdzie o małżeństwie i rodzinie*. Warszawa 2009, s. 72-75.

114). Brak w domach rodzinnych miejsca dla starych rodziców jako skutek egoizmu młodych jest czymś zgubnym dla rodziców, dzieci i całego społeczeństwa (por. tamże, 116). „Sprawiedliwość i miłość wymagają, by w pewnym momencie życia młody człowiek zaczął oddawać rodzicom otrzymane dobra” (tamże).

Stwierdzenia te korespondują z nauczaniem zawarty w *Katechizmie Kościoła Katolickiego*, gdzie można przeczytać, że dorosłe dzieci są odpowiedzialne wobec swoich rodziców i w miarę możliwości powinni okazywać im materialną i moralną pomoc (por. KKK, 2218). Starsze osoby muszą mieć zapewnione, z uwzględnieniem zasady pomocniczości, godne warunki życia, ewentualnie również możliwość pracy zawodowej⁷. Ta troska o rodziców wynika również z tego, iż chrześcijanie zobowiązani są do szczególnej wdzięczności tym, od których otrzymali dar wiary. Dotyczy to także dziadków (por. KKK, 2220). Jan Paweł II zauważa, że w wielu rodzinach wnuki poznają podstawy wiary dzięki dziadkom (por. Jan Paweł II, List do moich Braci i Sióstr – ludzi w podeszłym wieku, 13). Ponadto nawiązując do cytatu z Księgi Przysłów „koroną starców synowie synów” (Prz 17,6), stwierdza on, iż niejednokrotnie dzieci właśnie u osób starszych znajdują zrozumienie i miłość (por. FC, 27).

Myśli te można znaleźć również w przywoływanym już przemówieniu Benedykta XVI podczas V Światowego Spotkania Rodzin w Walencji. Papież stwierdza, że dziadkowie „mogą ... i jakże często to czynią – zapewnić miłość i czułość, które każdy człowiek potrzebuje dawać i otrzymywać. Ukazują oni małym dzieciom perspektywę czasu, są pamięcią i bogactwem rodziny” (Benedykt XVI, *Rodzina niezastąpionym dobrem dla narodów*, „L'Osservatore Romano”. Wyd. polskie, 9-10/2006 s. 14).

Przedstawiając ujmowane z perspektywy nauczania Kościoła zasady dotyczące dziadków w rodzinie, nie sposób nie wspomnieć o św. Joachimie i św. Annie. Jan Paweł II modlił się do nich prosząc o wyjednanie daru mądrej miłości do ludzi starszych⁸. A podczas pielgrzymki do Ojczyzny w 1983 r. nawiedził Górę Świętą

---

⁷ Na ten temat zob. Pontificium Consilium pro Laicis. *La dignita dell'anziano e la sua missione nella Chiesa e nel mondo*. Citta del Vaticano 1998.

⁸ Papież mówił o tym przed modlitwa Anioł Pański w Castel Gandolfo, 25.07. 1999 r. Por. Jan Paweł II. *Ludzie starsi są potrzebni*. „L'Osservatore Romano”. Wyd. polskie 11/1999 s. 39.

Anny. Zachęcał wtedy, aby postać św. Anny była „stałym źródłem natchnienia w życiu codziennym, w życiu rodzinnym i społecznym”⁹.

2. Dziadkowie w rodzinie – sytuacja społeczno-kulturowa

Ważnym czynnikiem wpływającym na społeczne funkcjonowanie osób starszych jest sytuacja demograficzna. Prowadzone w Polsce badania uwidaczniają postępujący proces starzenia się polskiego społeczeństwa. W roku 2005 na ogólną liczbę 38157,1 tys. mieszkańców Polski, było 6559,8 tys. osób powyżej 60 roku życia, co stanowiło 17,2%. W roku 2010 liczba ludności zmniejszyła się do 37899,2 tys., a osób starszych zwiększyła do 7517,4 co dało 19,8%¹⁰. Starzenie się jest efektem zmniejszającej się dzietności oraz wydłużającym się wiekiem życia. W zjawisku tym niektórzy badacze upatrują jedną z przyczyn wzrostu znaczenia więzi wielopokoleniowych. Dłużej żyjący dziadkowie i babcie są bardziej dostępni dla wnuków, a w sytuacji kryzysu rodziny nuklearnej ich rola znacznie wzrasta¹¹.

Kwestie dotyczące sytuacji osób starszych, w tym dziadków, żyjących w dobie współczesnej podjął również Benedykt XVI w swoim przemówieniu skierowanym do Papieskiej Rady ds. Rodziny. Papież zwrócił uwagę, że ekonomiczny i społeczny rozwój przyniósł poważne zmiany w życiu rodzin. „Ludzie starsi, a wśród nich wielu dziadków znaleźli się w czymś na kształt «strefy parkingowej» niektórzy widzą, że są ciężarem dla rodziny i wolą żyć sami”¹².

W Polsce wyrazem tego zjawiska jest między innymi ciągle zwiększająca się liczba domów opieki dla osób starszych oraz liczba mieszkańców tych domów.

Tab. Domy dla osób w podeszłym wieku i ich mieszkańcy

---

⁹ Słowa te wypowiedziane zostały 21.06. 1983 r. w przemówieniu wygłoszonym na Górze Świętej Anny. Por. Jan Paweł II. *Święta Anna źródłem natchnienia w życiu rodzinnym i społecznym*. W: *Pokój tobie Polsko! Ojczyzno moja!* Vaticano 1983, s. 171.

¹⁰ Por. Zespół Doradców Strategicznych Prezesa Rady Ministrów. *Wyzwania demograficzne*. Warszawa 19 czerwca 2008 r., s. 6; www.zdp.kprm.gov.pl/userfiles/ZDS_wyzwania_demograficzne.pdf, 10.06.2010.

¹¹ Por. M. Bieńko. *Znaczenie więzi wielopokoleniowych*. „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 9/2007 s.6.

¹² Przemówienie to papież wygłosił 5.04.2008 r. podczas XVIII Zgromadzenia Plenarnego Papieskiej Rady ds. Rodziny. Główny temat obrad brzmiał „Dziadkowie – ich świadectwo i obecność w rodzinie”. Por. Benedykt XVI. *Dziadkowie są cennym skarbem każdej rodziny*. „L’Osservatore Romano”. Wyd. polskie 5/2008, s. 29.

	1995	2000	2005	2006	2007	2008
liczba domów dla osób w podeszłym wieku	223	236	240	244	322	343
liczba mieszkańców	11500	13330	15720	16673	16617	17762

Źródło: GUS. Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa 2007 s. 394 oraz GUS. Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa 2009 s. 398.

Konsekwencją marginalizowania osób starszych jest także sięganie po coraz bardziej radykalne formy. W cytowanym wyżej przemówieniu Benedykt XVI zauważa narastające z wielu stron naciski, ukierunkowane na eutanazję, traktowaną jako sposób rozwiązywania niektórych, wynikających ze starości trudnych sytuacji (por. tamże).

Od pewnego czasu również w Polsce podejmowany jest problem eutanazji. Według sondażu przeprowadzonego przez CBOS w 2005 r. respondenci popierający eutanazję stanowili 35%, jej przeciwnicy 48%. Jednak równocześnie za legalizacją eutanazji było 48%, a przeciw 37%¹³. Rozbieżności te przeprowadzający sondaż tłumaczą negatywną reakcją jaką w społeczeństwie polskim wywołuje sam termin *eutanazja*. Taką interpretację uzasadnia postawa respondentów przyzwalających na działania eutanatyczne - stanowili oni 55%, sprzeciwiających się takiemu postępowaniu było 29%¹⁴.

Postawy wobec dziadków odzwierciedla również sondaż dotyczący wzorów i autorytetów Polaków. Spośród badanych 74% stwierdziło, że w życiu ważne jest posiadanie wzorców do naśladowania¹⁵. Dla 52% takim wzorcem byli rodzice, dla 17% Jan Paweł II, na trzecim miejscu z 6% znaleźli się dziadkowie¹⁶. Rolę ich jeszcze bardziej uwydatnia kolejny sondaż dotyczący bezpośrednio dziadków i babć. Na zawarte w nim pytanie: *Co zawdzięcza Pan(i) swojej babci lub dziadkowi*, 61%

¹³ Por. CBOS. *Poparcie dla eutanazji a przyzwolenie na określone działania w tym zakresie*. BS/101/2005. Warszawa 2005, s. 2 i n.

¹⁴ Por. tamże, s. 5.

¹⁵ Por. CBOS. *Wzory i autorytety Polaków*. BS/134/2009. Warszawa 2009 s. 1.

¹⁶ Por. tamże, s. 4.

badanych wskazało *zasady moralne*, 60% *wiarę religijną*, 60% *poczucie, że się jest kochanym*¹⁷.

W porównaniu z innymi środowiskami relacja do osób starszych w rodzinie oceniana jest pozytywnie. W badaniu przeprowadzonym w 2000 roku 69% respondentów uważało, że w rodzinie postawa wobec osób starszych charakteryzuje się życzliwością, 21% wskazało na obojętność i brak zainteresowania, 5% uważało, że cechą charakterystyczną tej postawy jest niechęć. W roku 2007 o niechęci mówiło 3% badanych, na obojętność wskazało 14%, a na życzliwość 79%¹⁸.

Ważnym determinantem życiowego zadowolenia jest dla osób starszych znalezienie jakichś sfer aktywności¹⁹. Dla pewnej grupy osób sferą taką pozostaje aktywność zawodowa. Pod względem aktywności zawodowej osób starszych Polska zajmuje ostatnie miejsce wśród krajów Unii Europejskiej²⁰.

Część osób starszych angażuje się w opiekę nad wnukami. Trudno jest precyzyjnie określić skalę tego zjawiska. W jednym z badań 4% starszych osób stwierdziło, że nie pracuje, ponieważ opiekuje się wnukami lub innymi osobami²¹. W innym badaniu, 40% pobierających emerytury przyznało, iż opiekuje się wnukami²². Sytuacja ta może pozytywnie wpływać na te dzieci, gdyż babcie i dziadkowie odgrywają ważną rolę w rozwoju wnuków. Z drugiej jednak strony, jak wykazują psychologowie, wychowywanie wyłącznie przez dziadków i babcie nie wpływa korzystnie na rozwój dzieci²³.

Nie wchodząc w szczegóły należy w tym miejscu wspomnieć o różnych pozarodzinnych formach oferujących aktywność osobom starszym, a więc kluby seniora, uniwersytety trzeciego wieku, specjalistyczne szkolenia, strony internetowe przeznaczone dla osób starszych. Duże możliwości zaangażowania osób starszych istnieją również w dziedzinie apostołstwa. Dokument Papieskiej Rady ds. Świeckich

---

¹⁷ Por. CBOS. *Co zawdzięczamy swoim babciom i dziadkom*. BS/8/2001. Warszawa 2001 wstęp.

¹⁸ Por. CBOS. *Czy zmienia się stosunek Polaków do starości*. BS/33/2007. Warszawa 2007 s. 5.

¹⁹ Por. D. Krok. *Aktywność psycho-społeczna osób starszych*. W: *Rodzina wobec współczesnych wyzwań społeczno-kulturowych*. Red. J. Gorbaniuk, B. Parysiewicz. Lublin 2009 s. 217.

²⁰ Por. CBOS. *Sytuacja ludzi starszych w społeczeństwie – plany a rzeczywistość*. BS/160/2009 Warszawa 2009, s. 1.

²¹ Por. tamże s. 5.

²² Por. tamże s. 11

²³ Por. D. Krok. *Aktywność psycho-społeczna osób starszych*. W: *Rodzina wobec współczesnych wyzwań społeczno-kulturowych*. Red. J. Gorbaniuk, B. Parysiewicz. Lublin 2009 s. 223 i n.

poświęcony godność człowieka starszego oraz jego misja w Kościele i świecie wśród wielu obszarów takiej aktywności wymienia między innymi: działalność charytatywną, apostołat, liturgię, kościelne ruchy i stowarzyszenia, rodzinę, kontemplację i modlitwę, trudne próby, choroby i cierpienia, zaangażowanie na rzecz „kultury życia”²⁴.

Zestawienie kursów i szkoleń oferowanych rodzicom i młodszym małżeństwom z tym, co proponowane jest starszym, uwidacznia znaczną dysproporcję na niekorzyść tych ostatnich²⁵.

3. Postulaty pastoralne

Przedstawione wcześniej analizy prowadzą do refleksji ukierunkowanej na podejmowanie w duszpasterstwie działań, które pozwoliłyby w większym stopniu urzeczywistniać to, co Kościół głosi odnośnie do roli i miejsca dziadków w rodzinie. Działania te powinny stanowić integralną część duszpasterstwa ludzi starszych²⁶.

W pierwszym rzędzie należy zwrócić uwagę na konieczność przeciwstawienia się społecznym trendom deprecjonującym ludzi starszych. Ważnym zadaniem jest w tym względzie przypomnienie nauki Kościoła dotyczącej miejsca osób starszych zarówno w rodzinie jak i w społeczeństwie²⁷. Okazją do podejmowania takich działań może być Światowy Dzień Osób Starszych (15 czerwca), Międzynarodowy Dzień Ludzi Starszych (1 października), Dzień Seniora (14 listopad), oczywiście Dzień Babci (21 styczeń) i Dzień Dziadka (22 styczeń) oraz liturgiczne wspomnienie św. Joachima

---

²⁴ Zagadnienia te omawia punk V, który zawiera wskazania dotyczące duszpasterstwa ludzi starszych. Por. Pontificium Consilium pro Laicis. *La dignita dell'anziano e la sua missione nella Chiesa e nel mondo*. Citta del Vaticano 1998. W. Przygoda wśród dziedzin apostołstwa osób starszych uwzględnia: kulturę i edukację, działalność społeczno-charytatywną, apostołat cierpienia i modlitwy. Por. W. Przygoda. *Rodzina miejscem apostołatu ludzi w podeszłym wieku*. W: *Rodzina wobec współczesnych wyzwań społeczno-kulturowych*. Red. J. Gorbaniuk, B. Parysiewicz. Lublin 2009 s. 206-211.

²⁵ Wystarczy w wyszukiwarce umieścić odpowiednie hasła, aby się o tym przekonać.

²⁶ Wspominany już dokument Papieskiej Rady ds. Świeckich wskazuje konkretne cele duszpasterstwa ludzi starszych: ma ono prowadzić ich do aktywnego udziału w życiu wspólnoty kościelnej, ułatwiać im uczestnictwo w Eucharystii, zachęcać do przystępowania do sakramentu pojednania, organizować rekolekcje i pielgrzymki, otaczać opieką i modlitwą również tych, którzy z powodu podeszłego wieku utracili pełnię władz umysłowych. Specjalna katecheza winna też poprzedzać udzielenie sakramentu chorych oraz wiatyku. Por. Pontificium Consilium pro Laicis. *La dignita dell'anziano e la sua missione nella Chiesa e nel mondo*. Citta del Vaticano 1998.

²⁷ Oprócz tradycyjnego przekazu dokonującego się w ramach funkcji prorockiej, cenne będą również inne formy takie jak: wystawy, konferencje, sympozja, przedstawienia, artykuły w prasie itp.

i św. Anny (26 lipiec). Kolejną okazją jest odbywająca się w ostatnią sobotę i niedzielę września coroczna pielgrzymka małżeństw i rodzin na Jasną Górę. Obok bezpośredniego uczestniczenia bardzo cenne jest duchowe wspieranie i duchowe współuczestniczenie w tym pielgrzymowaniu.

Wymienione wyżej okoliczności mogą stać się również okazją do zorganizowania parafialnego Dnia Rodziny, który może być bardzo pomocny w promowaniu właściwych postaw wobec osób starszych i dziadków.

Wspomnieć należy także o wspieraniu społecznych działań podejmowanych w tym zakresie, czego przykładem może być akcja „Dziadki – Działkom”²⁸.

W kontekście omawianego zagadnienia bardzo poważnym problemem w Polsce jest sytuacja dotycząca eutanazji. Przytoczone w punkcie 2 dane dotyczące tej kwestii, wskazują na istnienie zamętu pojęciowego, który przekłada się na postawy społeczne. Potrzebne jest więc upowszechnianie w sposób jasny, jednoznaczny i przystępny nauki Kościoła dotyczącej tematów bioetycznych. Konieczne jest również przeciwstawianie się działaniom, które ukierunkowane są na systematyczne obniżanie wrażliwości społecznej dotyczącej eutanazji. Takie przeciwstawianie może dokonywać się między innymi poprzez ukazywanie pozytywnych wzorców osób starszych, które mimo wielu zdrowotnych, czy związanych z wiekiem ograniczeń potrafiły wnieść wielki wkład w życie społeczne²⁹.

Mając na względzie znaczne zaangażowanie dziadków w wychowawczy proces ich wnuków, warto organizować różnego rodzaju formy umożliwiające osobom starszym lepsze wypełnianie tego zadania. Można też wspierać istniejące już inicjatywy (np. Uniwersytet Trzeciego Wieku, współpraca pedagogiczna z przedszkolami i szkołami). Trzeba też równoległe podejmować działania, które uwrażliwiałyby wnuków, zwłaszcza gdy wydorosną na konieczność wspierania swoich dziadków³⁰.

Istnieje potrzeba zintensyfikowania działań animacyjnych, które byłyby ukierunkowane na apostolską aktywizację osób starszych. Wymienione wcześniej

---

²⁸ Na ten temat zob. www.dzienzycia.pl.

²⁹ Znakomitym przykładem może być w tym względzie Jan Paweł II. Por. Pontificium Consilium pro Laicis. *La dignita dell'anziano e la sua missione nella Chiesa e nel mondo*. Citta del Vaticano 1998.

³⁰ Por. J. Buxakowski. *Wprowadzenie do teologii duszpasterstwa rodzin*. Pelpin 1999 s. 99.

dziedziny³¹ można uzupełnić o działania podejmowane w ramach samopomocy, czego wyrazem mogą być na przykład wolontaryjnie świadczone usługi.

Należy systematycznie poszerzać ofertę szkoleniową dla starszych małżonków. Spotkania takie mogą być pomocne w aktywizacji apostołskiej. Ponadto wspierać starszych małżonków w radzeniu sobie z problemami związanymi z aktualnym etapem ich życia (np. „syndrom pustego gniazda”, relacje z rodzinami założonymi przez dzieci i wnukami, a także radzenie sobie z nowymi urządzeniami technicznymi, zmieniającymi się przepisami itp.).

Stworzenie warunków do ewentualnego kontynuowania pracy zawodowej to kwestia leżąca poza kompetencjami duszpasterskimi. Niemiej jednak ważne jest przypomnienie nauki społecznej Kościoła dotyczącej tego zagadnienia.

Bibliografia

Źródła teologiczne

Jan Paweł II: Encyklika *Evangelium Vitae* z 25 marca 1995 r.

Jan Paweł II: Adhortacja *Familiaris consortio* z 22 listopada 1981 r.

Jan Paweł II: Adhortacja *Christifideles laici* z 30 grudnia 1988 r.

Jan Paweł II: Adhortacja *Pastores dabo vobis* z 25 marca 1992 r.

Jan Paweł II: *Święta Anna źródłem natchnienia w życiu rodzinnym i społecznym*. W: *Pokój tobie Polsko! Ojczyzno moja!* Vaticano 1983, s. 165-173.

Jan Paweł II: *Ludzie starsi są potrzebni*. „L’Osservatore Romano”. Wyd. polskie 11/1999 s. 39.

Benedykt XVI: *Rodzina niezastąpionym dobrem dla narodów*. „L’Osservatore Romano”. Wyd. polskie, 9-10/2006, s. 14-16.

Benedykt XVI: *Dziadkowie są cennym skarbem każdej rodziny*. „L’Osservatore Romano”. Wyd. polskie 5/2008 s. 28-30.

Benedykt XVI: *Modlitwa za dziadków*. „L’Osservatore Romano”. Wyd. polskie 3/2009 s. 24.

Katechizm Kościoła Katolickiego Poznań 1994.

Pontificium Consilium pro Laicis : *La dignita dell'anziano e la sua missione nella Chiesa e nel mondo*. Citta del Vaticano 1998.

---

³¹ Por. przypis 24.

Konferencja Episkopatu Polski: *Służyć prawdzie o małżeństwie i rodzinie*. Warszawa 2009.

Literatura

Bieńko M.: *Znaczenie więzi wielopokoleniowych*. „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 9/2007 s. 3-11.

Buxakowski J.: *Wprowadzenie do teologii duszpasterstwa rodzin*. Pelpin 1999.

Wilcox W. B.: *Dlaczego małżeństwo ma znaczenie – Małżeństwo, samotne rodzicielstwo i konkubinaty a dobro dziecka na Zachodzie*. W: *Rodzina wiosną dla Europy i świata*. Łomianki 2008 s. 327-336.

Mierzwiński B.: *Współczesna koncepcja teologii małżeństwa i rodziny* „Teologia Praktyczna” 2001. T. 2 s. 93.

Przygoda W.: *Rodzina miejscem apostolatu ludzi w podeszłym wieku*. W: *Rodzina wobec współczesnych wyzwań społeczno-kulturowych*. Red. J. Gorbaniuk, B. Parysiewicz. Lublin 2009 s. 201-212.

Krok D.: *Aktywność psycho-społeczna osób starszych*. W: *Rodzina wobec współczesnych wyzwań społeczno-kulturowych*. Red. J. Gorbaniuk, B. Parysiewicz. Lublin 2009 s. 213-226.

Kamiński R.: *Wprowadzenie do teologii pastoralnej*. W: *Teologia pastoralna*. Red. R. Kamiński. T. 1. Lublin 2000 s. 15-29.

Opracowania statystyczne

GUS.: *Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa 2007.

GUS.: *Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa 2009.

CBOS: *Poparcie dla eutanazji a przyzwolenie na określone działania w tym zakresie*. BS/101/2005. Warszawa 2005.

BOS: *Wzory i autorytety Polaków*. BS/134/2009. Warszawa 2009.

CBOS: *Co zawdzięczamy swoim babciom i dziadkom*. BS/8/2001. Warszawa 2001.

CBOS: *Czy zmienia się stosunek Polaków do starości*. BS/33/2007. Warszawa 2007.

Zespół Doradców Strategicznych Prezesa Rady Ministrów: *Wyzwania demograficzne*. Warszawa 19 czerwca 2008 r. www.zdp.kprm.gov.pl/userfiles/ZDS_wyzwania_demograficzne.pdf, 10.06.2010.